ՄԱՍԵԱՑԱՂԱՒԷԻ

ԵՒ

ԾԻԱԾԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՀՆԳԵՏԱՍԱՆՕՐԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻՒ ԻԳ. — 1 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ — 1862.

ԹԷՈԴՈՍԻԱ

ԻՏՊԱՐԱՆԻ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ.

ՑՈՒՑԱԿ ՄԱՏԵՆԻՑ

ՈՐ ՎԱՃԱՌԻՆ

ԻԳՐԱՍԵՆԵԿԻ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ

	Արժաթ Ր.	Կ.
ԱԼԱՖԲԱՆԿԱ., Կատակերգութիւն իհինգ արարուածս	1	—
ԱՅԲԲԵՆԱՐԱՆ, պատկերազարդ, նոր ու ամենաղիւրին ոճով	—	50
ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՏԱՃԻԿ ԵՒ ԳԱՂՂԻԱՅԻ ԼԵԶՈՒԱՅ, երկրորդ տպագրութիւն	1	—
ԱՐՇԱԿ Բ, Ողբերգութիւն իհինգ արարուածս	1	—
ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅ.-ԳԱՂՂԻԱՐԷՆ, նոր	3	50
ԳԱՆՁԱՐԱՆ ՀԱՒԱՏՈՅ մարմնաւոր տնօրէնութեանցն Քրիստոսի եւ պատուիրանաց նորա	—	50
ԳԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ. Երկրորդ տպագրութիւն	1	—
— ՆՈՅՆ, Հայերէն եւ Գաղղիարէն	1	50
ԴԱՍԱԳԻՐՔ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅՍ,		
Հատոր Ա. ԹՈՒԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱՌՕՏ	—	35
Հատոր Բ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ	—	50
Հատոր Գ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	—	50
Հատոր Դ. ՀԻՆ ԱԶԳԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ	—	60
Հատոր Ե. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒՅ	—	60
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՂՋԿԱՆՅ, Գաղղիարէն եւ Հայերէն, երկրորդ տպագրութիւն . .	1	—
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆԿԱՆՅ, Գերապ. Սարգիս Վ. Թէոդորեան	—	50
ԵՂԻՇԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ, ըստ Անձեւացեացն օրինակի	—	50
ԶՐՈՒՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ Գաղղիարէն եւ Ռուսերէն	1	—
ԶՐՈՒՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ Գաղղիարէն եւ Հայերէն, թղթակազմ	—	75
— ՆՈՅՆ „ „ լաթակազմ	1	—
— ՆՈՅՆ, հնչմամբ Գաղղիարենին	1	50
ԶՐՈՒՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ Անգղիարէն եւ Հայերէն	1	—
— ՆՈՅՆ, հնչմամբ Անգղիարենին	1	50
ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ, աշխարհաբառ, զուարճալի ու դիւրիմաց ոճով պատմութիւններ, առակներ, խրատներ ու գիտելիքներ	1	50
— ՆՈՅՆ, հասարակ կազմով	1	25
ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ ԼԵԶՈՒԻՆ ՌՈՒՍԱՅ, հայերէն թարգմանութեամբ, իպէտս Ժողովրդ. Դպր. .	—	25
— ՆՈՅՆ, աւելի սպիտակ թղթի վերայ	—	30
ԹՈՒԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Ամբրոսիոս Վ. Գալֆայեան, Երկրորդ տպագրութիւն, սրբագրեալ ի հեղինակէն եւ ճոխացուցեալ	1	25
ԼԱՄԱՐԹԻՆԵԱՅ ԴԱՇՆԱՐԲ	2	50
ԼՍԱՐԱՆ ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԳԻՏԵԼԵԱՅ, 16 դաս տպուած. իւրաքանչիւր դասատեսրը . .	—	6
ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻ Ա., ...	—	50
ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ ԼԱՄԱՐԹԻՆԻ.	—	50
Մայրաքաղաք Պատմութիւնք Պուլի Գաղղիացւոյ. — ՈՐԴԵԳՐՈՒԹԻՒՆ	—	20
Տետրակ Ա., — ԱՆԽՈՀԵՄ ՈՐԴԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ . . .	—	20
„ Բ, — ՄԱՅՐԵՆԻ ՁԱՐ ՕՐԻՆԱԿԻՆ ՎՆԱՍՆԵՐԸ	—	20

ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒՆԻ

ԱՒԵՏԱՐԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑՑ

ԱԶԳԱՅԻՆՔ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՔ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌ ԼԵԶՈՒԻ

Երբոր ուսումնական եւ կարեւոր խնդրոյ մը վերայ օրինաւոր եւ վայելչական կերպով վէճ մը բացուի մեզի հետ, օրքան եւ տարբեր լինի մեր կարծիքը այն վէճը բացողին կարծիքէն՝ մեզի պարտք կճանաչեմք յարգանօք եւ քաղաքավարութեամբ պատասխանել, եւ մեր կարծիքը եթէ ուղղադոյն կհամարիմք՝ պաշտպանել, առանց կրից եւ հակառակութեան։

Այսպիսի խնդիրներէն մէկն է աշխարհաբառ լեզուի ընտրութիւնը, որոյ վրայ արդէն շատ անգամ զանազան գրուածքներ եղած են՝ թէ մեզնէ եւ թէ յայլոց։ Մօտերս «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը երկու յօդուածք հրատարակեց իւր է եւ Թ թիւերուն մէջ՝ ընդհանրապէս մեր հայերէն աշխարհաբառ լեզուին վրայ, յորում այն ամսագրոյն խմբագրիչ Աղաբէգեան Պ. Մարկոսը ընդարձակ եւ հմուտ գիտողութեամբ կխօսի գրեթէ ամէն հայաբնակ կողմերու աշխարհաբառ լեզուաց ձեւանալուն պատմութեանը եւ պատճառներուն վրայ։

Այն երկու յօդուածոց մէջ տարակոյս չըկայ որ խիստ շատ են իրաւացի եւ խելացի խորհրդածութիւններ. բայց եւ քանի մը անճշդութիւններ կերեւին, զորս հարկ չեմք համարիր այս տեղ մի առ մի յիշատակել. վասն զի առ այժմ մեր դիտաւորութենէն

1 Դեկտեմբերի 1862.

դուրս աշխատութիւն է այն. մանաւանդ որ նոյն իսկ յօդուածներուն արդոյ հեղինակը իւր աշխատութիւնը կանուանէ «Մեր արդեան բարբառին վեր ի վերոյ եւ համառօտ պատմութիւն»։

Բայց չեմք կրնար առանց դիտողութեան թողուլ նորա գրուածքին վերջի հատուածներէն մէկը, որով կըսէ. «Մենք էլ կխոստովանիմք Գեր. Խորէն Վարդապետին հետ որ մեր նախնեաց լեզուն մեր արդեան լեզուին համար մի առատ եւ անսպառ հանք է, ուր տեղաց պէտք է մեր նոր լեզուն իրա հարստութիւնն ու զարդարանքը վնտռէ. բայց՝ երբ, ինչ մասին, եւ ինչպէս, աճա այս կէտն է որ մինչեւ այսօր մեր արդեան գրականութեան մէջ, ոչ նշմարուեալ է, ոչ առաջարկուեալ է եւ ոչ էր այս կամ այն գրեթէ անհամար գրողներու ուշադրութեան տակն է ընկեալ»։ Այդ խօսքերը կարդացողը հարկաւ կսպասէ բոլորովին նոր եւ չլսուած առաջարկութիւն մը կարդալու. ուստի եւ շատ պէտք է զարմանայ, — ինչպէս որ մեք եւս զարմացանք, — երբ կարդայ քանի մը տող վերջը նոյն պարոնին այս խօսքերը. «Կարծել թէ աշխարհաբառ լեզուն մօտեցնելով գրաբառին, կամ թէ աշխարհաբառին ճոխութիւն, զարդարանք, զօրութիւն, ազդուութիւն տալու համար՝ պէտք է գրաբառին նմանեցնել կամ գրաբառից փոխ առնել՝ գրաբառ լեզուն հասարակաց կամ ժողովրդային անելու համար, մի գործ է, որ էութիւն ոչ այս դարումս եւ ոչ եկող դարումը կարող կլինի ունենալ, եւ շատ քիչ ճաշակ եւ գաղափար ունենալ է մեր նախնեաց լեզուի հոգւոյն եւ բնութեան վրայ, մանաւանդ ոսկի դարու գրականութեան»։

Պարոն Աղաբէգեանին այս վճռական խօսքը մեք չեմք կրնար ընդունիլ. եւ կարծեմք թէ ամենեւին գործ չէ յուսալը՝ թէ ինչպէս որ մեր գրոց լեզուն այս վերջին հարիւր տարուանս մէջ իւր յետին բարբարոսական վիճակէն այնքան վերանորոգուեցաւ որ ոսկի դարու գրականութեան յիրաւի մօտեցաւ, գէթ սակաւաթիւ մատենագրաց ճարտար գրիչներովը, — այսպէս եւս կարելի է նաեւ այժմու աշխարհիկ լեզուն այնպէս մաքրել եւ գրաբառին մօտեցընել որ ժամանակաւ գրեթէ գրաբառ լեզուն դառնայ, եւ լինի հասարակաց լեզու, եթէ ոչ ռամկաց՝ գոնէ ամենայն կարդալ գրել գիտցողաց գէթ այնչափ հասկանալի՝ որչափ որ հասկանալի է Կռունկին լեզուն նոյն իսկ Տփխիսեցւոյն, Գանձակեցւոյն, Ագուլեցւոյն, Երեւանցւոյն, թող թէ Պօլսեցւոյն, Խրիմեցւոյն, Վանեցւոյն կամ Մշեցւոյն։ Եւ կարծեմք թէ ոչ ոք կրնայ այս մեր յոյսը իրաւամբ ցնորք համարիլ։

Բայց մեք աւելի իրաւունք կհամարիմք զարմանալ, եւ ոչ թէ ցնորք, այլ նախապաշարումն անուանել Պ. Աղաբէգեանին այն խօսքը որ կըսէ. «Արդ մենք կարծում ենք, որ ոչ Պօլիս, ոչ Զմիւռնիա, ոչ Փարիզ, ոչ Թէոդոսիա եւ ոչ այլ տեղուանք չէ կարելի արդեան մեր աշխարհիկ կենդանի լեզուն ծաղկի, զարգանայ. ուրանեղ հայկական ընկերութիւն կամ ընտանիք չկայ, այն տեղ հայ լեզու չլինիլ. Հայրենեաց երկրին, երկնքին, օդին, հովին, ջրին, հողին մէջ պէտք է խօսուի, կազմուի, զարգանայ հայրենական ազգային լեզուն։ Կարելի է որ, ինչպէս մի հայր Ղեւոնդ եւ Խորէն Վարդապետ եւ ուրիշները վեր կենան, եւ մինը Պլպուլն Աւարայրի երգէ, եւ միւսն էլ մեր Արայ, Զարմայր եւ այլ նահապետներու կեանքն ու բարքը նկարագրէ. բայց ով չխոստովանում այսօր, որ գրքերում գրուած լեզուն որ փոքր ի շատէ կենդանի մարդկանց բերնումը մնան չգալի, մեռած է»։

Այս խօսքերուն առաջին եւ վերջին տողերուն մէջ մեծ հակասութիւն մը կտեսնեմք, որ անտարակոյս ամէն կարդացողի աչքին ալ կզարնէ։ Գնեմք թէ Փարիզու մէջ կարելի չէ աշխարհիկ լեզուն ծաղկեցընել՝ քանի որ այն տեղ հայկական ընկերութիւն կամ հայ ընտանեաց բազմութիւն չկայ. բայց թէ որ լինէր այն մայրաքաղաքին մէջ հարիւր յիսուն ընտանիք՝ հանդերձ հայ եկեղեցականօք, հայ եկեղեցիներով, հայկական ուսումնարանով, հայկական դպրոցներով մանչ եւ աղջիկ տղայոց, հայկական տպարանով, — ինչպէս որ կան այս ամենայն բաները ի Թէոդոսիա, — չեմք գիտեր ինչու համար անկարելի պիտի լինէր մեր աշխարհիկ լեզուն ծաղկեցնել նաեւ Փարիզու մէջ։ Դարձեալ, միթէ Պ. Աղաբէգեանը այս խօսքերը գրած ժամանակը մոռցած է իւր իսկ բսածը այս յօդուածներուն մէջ Վենետկոյ եւ Վիեննայի Մխիթարեանց վրայ։ Միթէ այդ Մխիթարեանց վանքերը հայրենեաց երկնքին, օդին, հովին, ջրին, հողին մէջ շինուած են որ այնքան լաւ խօսուեր կազմուեր եւ զարգացեր է անոնց մէջ հայրենական ազգային լե-

զուն, ոչ միայն գրաբառը, այլ եւ աշխարհաբառը: Այո՛, Աւարայրի Պղպուղին երգիչը, եւ Արայի, Զարմայրայ եւ այլ նահապետներու կեանքն ու բարքը նկարագրող «Տաղանդաւոր բանահիւսը, որ քաջ տեղեակ է ճանաչուել մեր գրոց լեզուին մէջ իր հեղինակութիւններովը ու թարգմանութիւններովը», Պ. Աղաբէգեանին ոճովը եւ լեզուովը չեն գրած իրենց բանահիւսութիւնքը. բայց պէտք է գիտնայ որ այն երկու բանաստեղծից այն գրուածքները՝ դրոց լեզուաւ չեն, այլ մեր նախնեաց վերջին մատենագրութեան տաղասացութիւններուն հետեւութիւն, զոր թերեւս Պ. Աղաբէգեանը չէ ճանչցած: Այսու ամենայնիւ մեք կհամարձակիմք ըսել թէ այն նոցա լեզուն՝ համդերձ իւր գրաբառի նման ձեւովը՝ աւելի ընտանի է անշուշտ ամենայն հայ մարդու՝ քան թէ, օրինակի համար, Կռունկին ասոր նման բացատրութիւններն. «Ռուսաբնակ Հայք էլ «դաստիարակութեան մէջ Թուրքաբնակ Հայ-«երից աւելի կամ պակաս ընթացքով վարվում «չեն բռնել: Այս աշխարհում էլ, սկզբումը «ազգային եւ բարոյական դաստիարակու-«թեան ուղղութիւնը չէ ճանաչուել, թէ եւ «հայկական նախնի դպրոցների համար ջանք «եւ փորձ եղել է: Երեսուն կամ քառասուն «տարի յառաջ, երբ Եւրոպական լուսաւո-«րութեան զեփիւռը Ռուսիոյ ստեպներից անց «կենալով եկել հասել եւ Հայոց աշխարհին վե-«րայ էլ է շնչել մի փոքր, Հայք դաստիարա-«կութեան հարկաւորութիւնը զգացել են, եւ «մեծ ցանկութեամբ կամեցել են նրա ճաշա-«կից ճաշակել»: Հարկ է արդեօք հարցընել ընթերցողին թէ արդեօք ո՞ր ռամիկը աշխարհաբառի տեղ կդնէ այդ բացատրութիւնները, եւ կամ ի՞նչ տարբերութիւն ունի այդ լեզուն՝ ըստ խրթնաբանութեան՝ շատ մը գրաբառ շարադրութիւններէ: — Մեք այն խօսքերը միայն նոտրեցինք՝ որ մեզի աւելի խրթին երեւցան:

Այն թողումք. չգիտեմք ինչպէս կամ ինչ պատճառաւ կվճռէ Պ. Աղաբէգեանը թէ հայկական ընկերութիւն կամ ընտանիք՝ ուստի եւ հայ լեզու չկայ եւ չկրնար լինել ոչ միայն ի Փարիզ եւ ի Թէոդոսիա, այլ եւ ոչ ի Զմիւռնիա, այլ եւ ոչ ի Պօլիս . . . Զմիւռնիոյ հայ ընկերութիւնը, հայ լեզուն, հայ գրականութեան եռանդը, մեզնէ աւելի Պ. Աղաբէգեանին պէտք էր յայտնի լինէր. բայց մեք եւս լաւ գիտեմք որ ոչ միայն ազգասիրութիւնը եւ ազգային հայկական հոգին, այլ եւ հայերէն աշխարհաբառին սէրը ուրիշ ամէն տեղերէ առաջ ի Զմիւռնիա զարթեցաւ ու ծաղկեցաւ, եւ անկից տարածուեցաւ ի Պօլիս եւ ուրիշ տեղեր: Իսկ «Պօլսոյ մէջ հայկական ընկերութիւն կամ ընտանիք չկայ» ըսելը՝ նըման կերեւի այն մարդուն ըսածին, որ կըպնդէ եղեր թէ աշխարհիս երեսը Փեքին քաղաք գտնուիլը ես չեմ ընդունիր, որովհետեւ աչքովս չեմ տեսած: Բայց Պ. Աղաբէգեանը շատ լաւ կճանաչէ Պօլիսը, եւ անոր մէջի հայկական ընկերութիւնը, որ 200,000 հայերէ ձեւացած է, եւ որոյ նման հայկական ամբողջ եւ ամփոփ ընկերութիւն ոչ ի Տփխիս կգտնուի, ոչ յԵրեւան, ոչ ի Վան, ոչ ի Մուշ, եւ ոչ Հայաստանի ուրիշ ո՛ր եւ իցէ քաղաքներէն մէկուն մէջ:

Պ. Աղաբէգեանին վերջին խօսքովը վերջացընեմք նաեւ մեք այս մեր համառօտ քննաբանութիւնը: Կըսէ Պարոնը. «Հայաստա-«նում պէտք է լինին մեր հայկական դաս-«տիարակութեան համար մեր վարժատուն-«ները, եւ ոչ օտար երկիրներումը. եւ ա-«մէն տարաբնակ հայ մարդ իւր որդւոյն հայ-«երէն խօսիլ եւ գրել սովրեցընել տալու «համար, ոչ թէ Փարիզ, ոչ թէ Մոսկուա «կամ ուրիշ տեղուանք պէտք է յուղարկէ, «այլ իր հայրենի աշխարհը, մայր հայրե-«նիքից պէտք է մայր հայրենեաց որդւոց «մէջ մայրենի լեզուն տարածուի»: — Եթէ այս խօսքերը իբրեւ բաղձանք կըրուցէ Պ. Աղաբէգեանը, մեք եւս ըստ ամենայնի համաձայն եմք իրեն հետ. եւ կաւելցընեմք թէ ո՜ւր էր թէ ժամ մը առաջ գային հասնէին այն օրերը՝ յորս Հայք իրենց որդւոցը ուսմունք, արուեստներ, գիտութիւններ սովրեցընելու համար՝ ոչ Մոսքուայի կարօտ լինէին, ոչ Փեթրպուրկի, ոչ Լոնտոնի եւ ոչ Փարիզու, եւ ոչ ուրիշ ո՛ր եւ իցէ եւրոպական քաղաքի, այլ Այրարատեան նահանգին մէջ ունենային համալսարաններ, ճեմարաններ, վարժարաններ, ուսումնարաններ, դպրեվանքեր, թանգարաններ, արուեստանոցներ, տըպարաններ, դիտարաններ եւ ամէն տեսակ ազգային լուսաւորութեան գործիքներ, եւ ազգը դաստիարակող քաջ եւ հայկաբան վարժապետներ . . . Իսկ եթէ միտքը այն է որ այժմէն դադրի ամէն մարդ իւր որդին այն մայրաքաղաքները յուղարկելէն, եւ Հայաստան յուղարկէ, պէտք կլինի հարցընել իրեն թէ արդեօք Հայաստանի ո՞ր գեղը, ո՞ր վանքը,

*

որ քաղաքը յուղարկելու է։ Զեմք կարծեր որ Տիխիսը ցուցընէ մեզ, զոր եւ չեմք կարող մայր հայրենիք անուանել, եւ յորում հասարակ ժողովրդեան սովորական դարձած վրացերէն լեզուն թողուն ու հայերէն խօսիլ սկսածը դեռ քանի մը տարուան բան է. ապա ուրեմն ուր կուզէ որ յուղարկուին այժմ Հայոց որդիքը։ Իրաւ է որ ինքը այս եւս կըսէ թէ հայերեն խօսիլ եւ գրել սորվեցընել տալու համար. բայց մինթէ սոսկ հայերէն, եւ այն աշխարհաբառ խօսիլ սովրեցընելու, եւ աշխարհաբառն ու գրաբառը լի անտանելի քերականական եւ ուղղագրական սխալանօք գրել սովրեցընելու համար՝ կարժէ արդեօք սոփոլել տարաբնակ Հայերն որ Հայաստան յուղարկեն իրենց որդիքը։ Դնեմք թէ արժէ. դարձեալ կհարցընեմք, ուր յուղարկեն, Հայաստանի որ քաղաքին կամ որ գեղին կամ որ վանքին ուսումնարանը . . .

Ոչ, Պարոն Աղաբէգեան, ոքան եւ սաստիկ եւ եռանդուն լինի մեր հայրենասիրութիւնը, պէտք է զգուշանամք յանկարելիսն ձգտելոյ. պէտք է զայն ընեմք նաեւ այժմ՝ ինչ որ հինգերորդ դարուն մէջ անգամ ընելու սոիպուեցան մեր երանելի նախնիքը, մինչդեռ անհամեմատ առաւելութեամբ շէն էր Հայաստան ուսումնասէր թագաւորով, հըզօր նախարարներով, հարուստ իշխաններով, իմաստուն եկեղեցականներով, ծաղկեալ վաճառականութեամբ եւ ամենայն քաղաքական բարեկարգութեամբ։ Պէտք է որ ինչպէս նոքա կճանաչէին յայնժամ Աղեքսանդրիոյ, Բիւզանդիոնի, Աթէնքի եւ Հռովմայ ուսումնական առաւելութիւնը, եւ այն քաղաքաց համալսարանները կյուղարկէին իրենց հասարակ դպրոցներուն յառաջադէմ աշակերտները, այսպէս եւ մեք՝ թէ տարաբնակ եւ թէ մօտաբնակ որդիքս Հայաստանի՝ օր մը առաջ ունենամք մեր գտնուած տեղերուն մէջ հասարակ եւ միջակ դպրոցներ եւ ուսումնարաններ, յորս կարելի լինի հայերէնը լաւ սովրիլ. բայց չմոռնամք որ բարձրագոյն գիտութեանց եւ արուեստից համար դեռ շատ տարիներ կարօտ պիտի լինիմք Մոսքուայի, Փեթրպուրկի, Փարիզու եւ Լոնտոնի համալսարաններուն։ Ապա թէ ոչ, մինչեւ ցերը խաղալիկ պիտի դառնայ մեր ժողովուրդը քանի մը թերավարժ եւ թերուսումն անձանց, որ իրենք զիրենք իմէջ կուրաց միականի տեսնելով՝ կուզեն կարծեցընել թէ մէկ մէկ հարիւրաչեան Արգոսներ են, ամէն բան տեսնող, ամէն բան գիտցող, եւ ամէն չգիտցած բաներնուն վրայ համարձակ վճիռներ տուող։

ԱՌԱԿ

ՃԱՆՃ.

Եղ մը յոգնած տուն կըդառնար իդաշտէն.
Եղջիւրին ծայրը բազմած էր ճանճ փոքրիկ.
Ճանճին մէկը դիմացն ելաւ բըզզալէն,
Հարցուց միւսին. «Ուստի կուգաս, ճանճ քուրիկ»։
Իսկ նա ուռեցաւ,
Փըչեց ինքըզինք,
Պատասխան տըւաւ,
«Մենք դաշտ հերկեցինք»։

Առակ ըսածըդ այսպէս ահա միշտ
Իրական դէպքի օրինակ է ճիշտ.
Քեզ չեն պատահած այնպիսի անձինք
Որ կըսեն միշտ, «Մենք սանկ ու նանկ ըրինք»։

ՏՄԻԹՐԻԷՎ.

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

ՈՐ Է

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ.

Ինչպէս որ ամենայն ճշմարիտ աղգասիրաց ցանկալի է իւրեանց հայրենեաց վերայ նորանոր տեղեկութիւններ առնուլ, նոյնպէս եւ մեր հայրենասէր եղբարց փափաքելի եղած են միշտ այն ամենայն գրուածքներն որ կվերաբերին մեր նախնեաց ձեռքովը շինուած մեծագործ ու բազմամարդ քաղաքներուն, եւ այժմ՝ թէպէտ ըստ մեծի մասին աւերակ, բայց յիշատակաց արժանի երկիրներուն վերայ։

Յիշատակաց արժանի երկիր կասեմք իրաւամբ մեր պանծալի Հայաստան աշխարհին. վասն զի ո՞ր Հայու սիրտը մագնիսական զօրութենէն աւելի սաստիկ փափաքանօք չկ՚ձգտիր դէպի այն նուիրական երկիրը յորում կերեւի ամպաբերձ Մասիսը, այն մարդկութեան երկրորդ խանձարուրքը, ուստի ութ անձինք ի՚ջանելով՝ բոլոր երկիրս բազմամարդ ըրին։ — Ո՞ր Հայու սրտէն արտասուաց աղբիւրներ չեն բղխեր արդեօք, երբ միտքը բերէ Հայաստանի հոյակապ քաղաքներուն աւերակները, նորա անմատոյց լեռնագագաթ բերդերը, նորա հաստակառոյց կամարակապ կամուրջները, սանգխաւոր ջրհորները, դեռնափոր ջրանցքները, անհամար եկեղեցիները, վանքերն ու մատուռները։

Այս մեր ցանկալի աշխարհին սրբազնագոյն քաղաքներէն մէկն է Անի, Բագրատունեաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը, — Հայաստանի ամէն աւերակներէն սիրելին ու ախորալին, — որ հինգ հարիւր տարիէն աւելի է իւր կիսակործան աշտարակներովն ու արձանագրութեամբքը վկայ մնացած է Հայոց հզօր թագաւորութեանն ու գեղարուեստ ճարտարութեանը. եւ ահա սորա մանրամասն ստորագրութիւնը կտեսնեմք ստորեւ։

Հայաստանի կողմերը քառասուն տարիէ իվեր Եւրոպացիք նորանոր ճանապարհորդութիւններ անելով՝ կզարմանան նորա նախնի անուններովը հնացած ու մնացած քաղաքներուն ու գիւղերուն վերայ, նորա երկնաճեմ լեռներուն, բիւրեղանման ժայռերուն, եդեմական քառավտակ գետերուն, քաղցր եւ աղի ծովանման լճերուն, անթիւ առուակներուն, ականակիտ աղբիւրներուն, ջերմ եւ ցուրտ հանքային ջրերուն, մեծաշառաչ քարավէժ հոսանքներուն, հրահալելեաց հանքերուն, գեղեցիկ հովիտներուն, ամենաբոյս դաշտերուն, պտղաւէտ անդաստաններուն ու այգիներուն, եւ անուշահոտ ծաղիկներուն վերայ։

Հայաստանի 190 գաւառներէն մէկն էր Շիրակ գաւառը, զոր Քրիստոսի 321 թուականին մեր Տրդատ թագաւորը Կամսար անունով իշխանին տուաւ (1)։

Երբոր Արշակունեաց հզօր թագաւորութիւնը Քրիստոսի 428 թուականին վերջացաւ, Հայաստանը աշնան տերեւաթափ ծառի մի պէս կողոպտուեցաւ իւր նախնի փառքէն ու հարստութենէն. եւ երբ թշնամեաց բռնութենէն վերջին յուսահատութեան հասաւ, Աշոտ եւ Շապուհ իշխանազուն եղբայրները, որ Սմբատ Բագրատունի անունով մեծ իշխանին որդիքն էին, թէ իւրեանց աղգասիրութենէն դրդեալ եւ թէ անիրաւ բռնաւորաց անգթութիւններէն ստիպեալ, բոլոր Հայերը ոտքի հանելով՝ քաջութեամբ պատերազմեցան ու յաղթեցին իւրեանց աշխարհի կեղեքիչ բռնաւորներուն։

Սմբատայ որդիքը այն միաբանական յաղթութենէն յետոյ, տեղւոյն յարմարութեանը նայելով՝ Շիրակ գաւառը Կամսարական իշխաններէն գնեցին, եւ Աշոտ՝ որ եւ Մսակեր կոչուէր, Շիրակայ մէջ եղած Անի բերդը առաջինէն աւելի մեծ ու ամուր շինելով՝ իւր ընտանիքը Քրիստոսի 783 թուականին այն տեղը բնակեցոյց, որով եւ Անի բերդը մայրաքաղաք եղաւ։

Այնուհետեւ Անին՝ նախ իւր արթուն կառավարչին հեռատեսութեամբը (2)*, եւ երկ-*

(1) Խորենացի, Գիրք Բ, Գլուխ Ղ։

(2) Այս Աշոտին զովասանքը այսպիսի խօսքերով կուտայ Յովհաննես Կաթուղիկոսը՝ որ ականատես էր անձամբ նորա մարմնոյն կատարելութեանն ու խելացի կառավարութեանը. „Ի տիս հասեալ միջակութեան՝ քաջահասակ „էր նա, եւ անձնեայ եւ բիկնաւետ եւ զուարթերես եւ „մրայօն. նկարեն իմն եւ նիշ արեան յաչս ունելով, որ„սկս դյակինք կարմիր ի մէջ մարգարտի ծագեալ. եւ „վայելչացեալ գեղեցկութեանն այեօք. մեծիմաստ եւ քաղ„ցրաբան. եւ առ կերակուրս խրախճանաց զգաստ. ոչ „խանդացեալ նորա ընդ լաւազոյնսն, եւ ոչ արհամար-

ղորդ՝ միաբան Իշխանաց հոգաբարձութեամբը, — որ մեծագործ պալատներ, փառաւոր եկեղեցիներ, հոյակապ վանքեր եւ ուրիշ շատ երեւելի շէնքեր ու վաճառանոցներ շինեցին, — այնպէս հետ զհետէ ծաղկեցաւ որ Աշոտ Գ-ին օրերը Ասիոյ բարգաւաճ ու անուանի քաղաքներէն մէկն եղաւ, ինչպէս որ կպատմէ Շնորհալին եղեսիոյ ողբին մէջ։

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը տասն եւ վեց թագաւորներ ունեցաւ, եւ Քրիստոսի 856 թուականէն մինչեւ վերջին Դաւիթ թագաւորի օրերը, այսինքն մինչեւ 1080 թ. երկարեց, որ է ընդ ամենայն 224 տարի։ Այն թագաւորաց մանրամասն պատմութիւնը մեր նպատակէն դուրս լինելով՝ սկսիմք միայն Բագրատունեաց մայրաքաղաքին ստորագրութիւնը, որ ինչպէս կյուսամք՝ թէ իւր սրբազան մնացորդաց յիշատակութիւններովը եւ թէ հին եւ նոր պատմչաց կամ ճանապարհորդաց (¹) ստորագրութիւններովը հետաքրքրական եւ միանգամայն ախորժելի լինի հայրենասէր ազգայնոց։

Բագրատունեաց մայրաքաղաքը՝ Հայկազանց թագաւորութեան ժամանակներէն անուանի Շիրակ գաւառին հիւսիսային կողմը շինուած է, եւ քանի մղոնի չափ կամ երկու երեք ժամուան ճանապարհաւ հեռի է Կարս քաղաքէն, եւ հին Ախուրեան կամ այժմու Արփաչայ ըսուած գետին աջ կողմը կընկնի։ Բուն քաղաքին դիրքը կամ նախագիծը արեւմտաքէն հարաւ մէկ վերստ կամ 1500 կանգուն երկայնութիւն ունի, եւ նորա կիսովը լայնութիւն։ Նորա արեւելեան կողմը կտեսնուին մեծամեծ քարաժայռեր՝ ձորի նման խոր ձեւացած. հարաւին կողմը Խորաձորը, յորմէ զարհուրելի շառաչմունքներով կանցնի Ախուրեան գետը. արեւմտեան կողմը այն երբեմն մշակուած տեղերը, որ Ջոր Ծաղկոցաց կամ Ծաղկոցաձոր կասուի. եւ հիւսիսային կողմը տափարակ դաշտագետին մի, յորում հըզօր պարիսպներով պատած ու ամրացած է Անի քաղաքին հիւսիսային կողմի եռանկիւնը։

Այն Եւրոպացի ճանապարհորդները, որ քսանեւհինգ տարիէ իվեր մեր հայրենիքը կերթան քննելու, ընդհանրապէս Անի քաղաքին աւերակներուն համար կասեն թէ Կովկասեան լերանց ետեւը գտնուող ուրիշ հին քաղաքներուն շինուածոցը պէս՝ ժամանակին մանգաղովը դեռ բոլորովին չեն հընձուած, եւ մնացորդներուն վերայ հետագայ տեղեկութիւնները կուտան, որ հին պատմութիւններէն եւս կհաստատուի։

«Երբոր հիւսիսային կողմէն կմօտենայի «Անի քաղաքին կիսակործան պարիսպներուն, «կասէ Ռոբէրտ Քէր-Փորթր անգղիացի ճա- «նապարհորդը, ամենէն առաջ երեք դուռը «տեսայ, որոց մէջտեղինին վերայ ընձաւիւծ «կամ առիւծ մի քանդակուած էր, եւ նորա «մերձակայ աշտարակներուն վերայ մեծ մեծ «խաչեր կային ճարտար կերպով փորագրը- «ուած»։—Այս անգղիացի ճանապարհորդին տեսած պարիսպը՝ անշուշտ Աշոտ Գ-ի որդւոյն Սմբատ Տիեզերակալի թագաւորութեան ժամանակին շինուածն է՝ 980 թուականին։ Պատմութիւնը կաւանդէ թէ Աշոտ Գ-ի որդին Սմբատ Բ, իւր հօրը արած բարեկարգութեանցը հետեւելով՝ իրեն մեծագործ յիշատակ մի թողելու համար, թագաւորութեանը երկրորդ տարին, այսինքն 979 թուականին, հօրը շինած պարսպէն դուրս կրկին պարիսպ մի շինեց՝ լայն, բարձր ու ընդարձակ, որ քաղաքին հիւսիսային-արեւելեան անկիւնէն՝ այսինքն Ախուրեան գետէն սկսելով՝ մինչեւ Ծաղկոցաձորը կհասնէր, ուր եւ կերեւի մինչեւ ցայսօր։ Այս պարիսպը ներքնապարսպէն 150 ոտք հեռաւորութիւն ունի։ Աշտարակներուն շատը բոլորաձեւ շինուած են, մնացեալները քառակուսի եւ բաղման-

,, հեալ զնուաստագոյնսն, այլ հասարակաց ի վերայ տա-
,, ղածէր զզգեստ խնամոց իւրոց, եւ լծակօք իմն կշռէր
,, նախ զիւր, եւ ապա զամենեցուն կենցաղս. միանգամայն
,, իսկ ասել, եթէ որ ինչ ի մարդկութեանս է պիտանի՝ ոչ-
,, ինչ կասեցուցանէր... Գրեթէ ամենեցուն քան զնա նա-
,, խագունիցն ճանաչիւր. վասն զի ընկալեալ զմեծարանս՝ ի
,, քաց արհամարհէր զանարգանս, եւ միշտ ի հրանանգս
,, բարւոյ կրթութեան զինքն վարժէր, եւ բարի ազդումն
,, իւրոյ ոգւոյն տայր. ընդ ամենեսեան կալեալ սերտ սէր,
,, ոչ ի հակառակութիւնս ինչ կամ ի կռիւս ընդ թշնամիսն
,, մաքառեալ, քան թէ բարեզգեաց բանիւք եւ բարի օճա-
,, նաւ զնոսա ածել յուղղութիւն եւ ի կամս իւր. իսկ ըզ-
,, պաճարանս սնոտի շահուց վնաս իւր վարկեալ, եւ ա-
,, ռատաձեռն առ ամենեսեան զտեալ՝ յինքն զբազմաց միտս
,, յանգուցանէր սիրալիր սրտիւ. որպէս զի յայսմ սակի ա-
,, մենեքեան իսկ նմա հաճեալ հաւանեալ էին «։

(¹) Այս համառօտ երկասիրութիւնը գրելու ժամանակ՝ ընտրեցինք նախ՝ իբրեւ ստոյգ աղբիւր՝ ազգային պատմիչները, այսինքն *Յովհաննու Կաթուղիկոսի*, *Վարդանայ*, *Ստեփանոսի Ասողկայ*, *Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ* եւ *Կիրակոսի Գանձակեցւոյ* թողած ստորագրութիւնները. եւ ապա իբրեւ ապացոյց նոցա ասուրեանը, կամ իբրեւ արդի ստորագրութիւն հնոյն Անւոյ, մեր աջաց առաջեւը ունեցանք *Քէր-Փորթրի*, *Մուրաւիովի*, *Աբբոտի* եւ ուրիշ Եւրոպացի ճանապարհորդաց հին եւ նոր ստորագրութիւնները, որպէս զի մինչեւ ցայժմ կտոր կտոր գրուած ազգային եւ օտար տեղեկութիւնները՝ աւելի յստակ ոճով եւ ճիշդ տեղեկութիւններով ու նորանոր կարծիքներով ընծայեմք մեր հայրենակարօտ եղբարց։

կիւն, միայարկ, կրկնայարկ կամ եռայարկ, եւ բազմատեսակ արձանագրութեամբք զարդարուած, եւ շինութիւնը 8 տարուան մէջ աւարտուել է։ Սմբատ Բ, այս պարիսպը շինուելէն յետոյ Ալաղանի սեպագեալ ափունքներէն մինչեւ Արփաչայի եղերքին ուղիղ դէպ իվեր ելած ժայռերը՝ խոր ու լայն խրամ մի փորել տուաւ որ պատեց քարաշէն ու աղիւսագործ պատերով, ու քաղաքին տակը մասն եւս անմատչելի արաւ. «Դեռ այն խրամին հետքը կերեւի» կասէ Պ. Մուրավեօվ։

Ներքնապարիսպը, ինչպէս ասացինք, Սմբատայ հօրը, այսինքն Աբաս Թագաւորին որդւոյն՝ Աշոտ Գ-ին շինածն է, որ ամրացուցել էր մեծագործ աշտարակներով ու զարմանաշէն բուրգերով, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր բուրգերը զարդարել էր հոյակապ եկեղեցիներով, ըստ ասելոյն Վարդանայ. «Ընդփոքր պարիսպ քաղաքին Անւոյ շինեաց (Աշոտ), եւ զամենայն բրգունսն եկեղեցիս յօրինեաց»։ Եւ սակայն Սմբատայ պարիսպը իւր ընդարձակութենէն զատ՝ մեծ տարբերութիւն ունեցել է հին պարսպէն, այսինքն Աշոտ Գ-ին շինածէն, թէ իւր մեծութեամբն ու մահարձաններովը, եւ թէ բարձրագագաթ բուրգերովն ու ամրաշէն դռներովը, ինչպէս կասէ Ասողիկ. «Պարսպափակ առնէ (Սմբատ) «զպարիսպն Անւոյ, յԱխուրեան գետոյ մինչեւ ցԶորն Ծաղկոցաց՝ կրով եւ վիմով մա«ծուցեալ, մահարձանօք եւ աշտարակօք բըր«գացն բարձրաբերձ պարսպեալ, բացագոյն «քան զհին պարիսպն յընդարձակութիւն քա«ղաքին, եւ մայրագերան դրամբք երկաթա«գամ՝ հաստահեղոյս՝ բեւեռապինդ ամրա«ցուցեալ»։ Իսկ Պ. Հանիքովը, որ 1848-ին յԱնի ճանապարհորդեց, այն պարսպին վերայ մասնաւոր բան չգրեր, եւ միայն դրանը համար այսպէս կասէ. «Անւոյ դրսի պարսպին վերայ նշանաւոր բան չկայ, իսկ երկրորդ պարսպին դուռը գեղեցիկ է ու հայերէն երկայն արձանագրութեամբք զարդարուած»։ Բէր-Փորթրի եւ Պարոն Հանիքովի խօսքերուն նայելով, կերեւի թէ Սմբատ Բ-ին շինած դրսի պարսպին դրան շքեղութիւնն եւս ժամանակին հետ անհետացել է։

«Քաղաք մտնելուդ պէս — կասէ նոյն ան«դղիացի ճանապարհորդը — տխուր տեսա«րան մի կտեսնես առաջեւդ՝ խոշոր քարերով, «սիւներու գլուխներով, եւ եկեղեցեաց բազ«մաքանդակ շքեղութեան ուրիշ մնացորդաց «աւերակներովը լցուած։ բայց փոքր մի յա«ռաջ գնացածիդ պէս՝ քանի մի եկեղեցիներ «եւս կպատահին որ դեռ անխախտ կեցած են, «եւ նոցա աւերակ ասելը գրեթէ անվայել է»։ — Այն եկեղեցիներուն վերայ ուրիշ ճանապարհորդներ կպատմեն թէ դարուս սկիզբները քառասնի չափ միայն մնացած են եղել, եւ այժմ ինոցանէ հաղիւ թէ տասնեւհինգ հատ կտեսնուին, յորոց մէկն ու առաջինն է քաղաքին արեւելեան-հարաւային կողմը շինուած մեծ ու շքեղ Կաթուղիկէ Մայր եկեղեցին, զոր եւ Պ. Մուրավեօվ իւր «Ճանապարհորդութիւն Իւրաստան եւ Իհայաստան» վերնագրով գրքին մէջ կստորագրէ ասելով. «Անի քաղաքին դիմացը բլրի մի վերայ հաս«տատուած Խազախաց բնակելու տեղէն (¹), «Բագրատունեաց հին մայրաքաղաքը իւր բո«լոր տեսարանաց գեղեցկութեամբը երեւե«ցաւ մեր աչաց առաջեւը։ Կարելի չէ հա«ւատալ թէ Անին յիրաւի անմարդ՝ ան«բնակ է. վասն զի կարծես թէ քաղաքին մէջ«տեղի հոյակապ Մայր եկեղեցին՝ որ ուրիշ «շէնքերէն շատ բարձր է, դռները պիտի «բանայ որ խուռն բազմութիւնը ներս մտնէ»։

Այս հոյակապ ու ընդարձակ եկեղեցւոյն հիմը դրաւ Աշոտ Գ-ի որդին Սմբատ Տիեզերակալ՝ Տրդատ անունով Հայ ճարտարապետին ձեռքովը 989 թուականին։ Նորա դրսի երկայնութիւնը 110, եւ լայնութիւնը 72 ոտք է, բոլորովին սրբատաշ թուխ ու դեղին քարերով շինուած, եւ այնպէս մէկմէկու անցուցած՝ որ միակտուր քարի կնմանի։ Զորս կողմէն հինգ աստիճան ունի, նոյնպէս սրբատաշ քարէ՝ մէկ ոտնաչափ լայնութեամբ։

Յատակագծին վրայ չորս սիւն կերեւի խաչաձեւ խարիսխներով, գոյնզգոյն քարանց հատորներով ու բազմանկիւնի կողմերով շինուած, որոց վերայ հաստատուած են եկեղեցւոյն մեծամեծ կամարները, եւ սոցա վերայ բարձրացած է հրաշակառոյց ասուած գմբէթը, յորմէ կախուած է եղել Սմբատ Թագաւորին հնգկասանէն բերել տուած բիւրեղեայ ջահը, որ 1046 թուականին՝ Պարսից Այշիասլան Թագաւորին Անի մտած ժամանակին պարսիկ զինուորի մի ձեռքով, որ անզգուշութեամբ ուղել էր գմբէթէն վար առնուլ, գետին ընկաւ ու փշրեցաւ. ընդ որ եւ

(¹) Անի քաղաքէն մէկ ժամու չափ ճանապարհի հեռաւորութեամբ անուանի զիւղ մի կայ Հոռոմսի վանք կամ Խոշավանք անունով, եւ նորա հանդիպահայեաց լեռնակներէն մէկուն վերան է Պ. Մուրավեօվի ասած Խազախաց բնակարանը։

տրամեցաւ Ալփասլան ։ Իսկ գմբեթին վերայ եղել է արծաթեայ խաչ մի մարդաչափ, պահապան քաղաքին ։ — Այն մեծաձեւ խաչը այնքան յարգի եղած է Անեցւոց մէջ, որ երբ 1126 թուականին Վրացւոց Դեմետր թագաւորը (որոյ իշխանութեան տակն էր այն ժամանակ Անին) ամբողջ տարի մի Ապուլսուարի որդւոյն Փատլուն Բ-ին դէմ պատերազմեցաւ, դեռ կռիւը չվերջացած՝ առաջարկեց Փատլուն որ քաղաքը իրեն տան, ու իբրեւ Հայրենի ժառանգութիւն խաղաղութեամբ պահէ. եւ երբ Դեմետր թագաւորը Անին տալու դաշանց վերայ կմտածէր, Հայ իշխանաց խնդրանօքը խօսք առաւ Փատլուն Բ-էն որ նախ՝ քաղաքին մէջը բնակող քրիստոնէից նեղութիւն չտայ, եւ երկրորդ՝ Մայր եկեղեցւոյն գմբեթին մեծ խաչը վար չառնու ։ Փատլուն ընդունելով նոցա խնդիրը, թէպէտ եւ ամենեւին վնաս չարաւ քաղաքին կամ քաղաքացւոց, բայց նորա պահանջած անտանելի հարկը, որ օրէ օր ժողովուրդը վերջին աղքատութեան կհասցնէր նոյն իսկ խաղաղութեան ժամանակին, բոլորովին քամեց նոցա նիւթական ոյժը, եւ վերջին տառապանաց մէջ ձգեց ժողովուրդը, ինչպէս որ ցաւելով կպատմէ Սամուէլ Անեցի ժամանակակից մատենագիրը. «Ի սորա
«(Փատլունի) իշխանութեան թէպէտեւ խա-
«ղաղանայր աշխարհս ի սովորական հինից,
«այլ յաղագս նախնի հարկապահանջ յափըշ-
«տակութեանց՝ եկն եհաս ի վերայ մեր աղ-
«քատութիւն եւ տառապանք անհնարին. որ
«յառաջագոյն ժամանակօք ունէր զաշխարհս
«Հայոց, եւ սաստանօր յաւելաւ յաճախապէս
«մի ընդ միոյ մինչեւ յաւուրս յայսոսիկ,
«յորում եմքս ... եւ պակասեցան յունայնու-
«թեան աւուրք մեր ...» ։

Երեք դուռ ունի եկեղեցին, երկուքը հիւսիսէն ու հարաւէն, երրորդը մէջ տեղէն, որ է արեւմտեան կողմը ։ Սոցա մէկուն՝ այսինքն հարաւային դրան վերայ արձանագիր կայ յիշատակ Կատրամիտէ թագուհւոյն [1] Գագկայ Առաջնոյ՝ աւարտողի շինութեան նորին, եւ Սարգսի Կաթուղիկոսին ։ Արձանագրին ձախակողմը կտեսնուի արեւացոյց ժամացոյց մի հայերէն տառերով ժամի բաժանուած ։ Արեւմտեան կողմը եւս այս անթուական յիշատակարանս գրուած է. «Կամօք ո-
«ղորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ, ես
«Առօն մագխատրոս մեծարեալ ի մեծափառ
«թագաւորացն ի դեղ զարդու, եւ ի տիս
«մանկութեան իմոյ եկի յարեւելս ի գեղեց-
«կաշէն բերդս յԱնի, բարձրացուցի բովան-
«դակ զպարիսպ սորին կարկառակոյտ արձա-
«նօք հաստահեղոյս ամրութեամբ, եւ ի յի-
«մոց մեծածախ գանձուց ածի ջանիւ ջուր
«յորդաբուխ ի մէջ ամրոցիս յուրախութիւն
«եւ իզովացումն ծարաւեաց. բերի ոսկի մա-
«տանեաւ գիր աղատութեան զինքնակալ ծի-
«րանածին թագուհւոյն վասն պախտից տանց
«քաղաքիս եւ թաստակին զոր տան ամ՝ յամէ
«՝չափ ութից լտերց. այլ եւ ի խնդրոյ իշ-
«խանաւորացս խափանեցի եւ զդիտ երկուց
«լտերց զոր տայր Մութայիբն զայս. ամէն» ։
Իսկ ներքին երեւոյթը իւր ամէն մասունքներովը, այսինքն գեղեցիկ տասնախորշ խորաններովը, աջակողմեան ու ձախակողմեան կրկնայարկ մատուռներովը, քարաշէն ամբիոնովը, չորս բազմանկիւն սիւներովն ու բազմաքանդակ խաչերովը անխախտ է մինչեւ ցայժմ. միայն թէ գմբէթը քսան տարի կայ որ կործանուել է ։ Այսպէս կվկայէ նաեւ Պ. Հանիքովը ասելով թէ «Անւոյ Մայր
«եկեղեցին իւր ընդարձակութեամբն ու
«ճարտարապետութեանը զուտ հայկական ո-
«ճով լինելովը՝ շատ տարբերութիւն ունի
«ուրիշ շէնքերէն, պատերուն վերայ եւս նը-
«կարներու տեղ քանդակներ կան փորագը-
«րուած ։ Գմբէթը փլած է. բայց պատերը
«այնպէս ամուր են որ մեծ երկրաշարժով
«անգամ փլչելու վտանգ չունին» ։

Եկեղեցւոյն շրջակայքը ուրիշ շատ փլատակներով լցուած են, եւ արեւելեան կողմէն 500 ոտք հեռաւորութեամբ կերեւի Սրբոց Հռիփսիմեանց եկեղեցւոյն աւերակները, որոյ հիմնադիրն է Սարգիս Կաթուղիկոսը, եւ շինուել է ՆԽԱ. (992) թուականին ։ — Պատմութիւնը կաւանդէ թէ Սարգիս Կաթուղի-

[1] Պ. Հանիքովը իւր ճանապարհորդութեան մէջ զԿատրամիտէ թագուհին Վրացի կանուանէ ասելով. „Գնացինք Անւոյ հոյակապ Մայր եկեղեցին, որ Գագիկ թագաւորին եւ նորա Վրացի ամուսնոյն հրամանաւը շինուած է ...“ ։ Զգիտեմք՝ սխալմամբ արդեօք թէ գիտութեամբ գրած է Կատրամիտէ թագուհւոյն Վրացի լինելը. բայց մեք ուրիշ գրուածքները մէկդի թողլով, բաւականանամք միայն Ստեփանոսի Ասողկայ խօսքերը մէջ բերել, որ կասէ թէ „Կատրամիտէ
„թագուհի Գագկայ Առաջնոյ, բարեպաշտուհի եղեալ, որ էր
„դուստր Վասակայ Սիւնեաց իշխանին, շինեաց զհիմ-
„նարկեալ եկեղեցին Սմբատայ ամենապայծառ վայելչու-
„թեամբ, բարձրաբերձ կամարօք գմբեթաւորեալ խորան
„երկնանման. եւ զարդարեաց ծիրանեծաղիկ ոսկե-
„թել նկարագործ անկուածօք, արծաթեղէն եւ ոսկեղէն
„անօթօք, եւ բազմապայծառ լուսատու անօթօք վայելչու-
„թեամբ“ եւ այլն. (Գ. 30) ։

կոսը իւր Հայրապետութեան օրէն եկեղեցեաց պայծառութեան վերայ մեծ հոգ տանելով՝ Հռիփսիմեանց կուսանաց մասունքներ գտաւ. եւ նոցա անունովը հոյակապ ու փառաւոր եկեղեցի մի կանգնեց Կաթուղիկէին մօտ, ինչպէս որ կյիշէ Վարդան թէ «Շինեաց «(Սարգիս Կաթուղիկոս) զվկայարան սրբոց «Հռիփսիմեանցն առընթեր Կաթուղիկէին Ա- «նւոյ, եւ փոխեաց անդր զնշխարս նոցա՝ բե- «ռեալ մեծաւ հանդիսիւ, եւ կարգեաց զօրն «տօն մեծ»։

Փոքր ինչ հեռուն՝ Մայր եկեղեցւոյն աջակողմը աշտարակի պէս բոլորաձեւ եկեղեցի մի կաեսնուի Ս. Փրկիչ կամ Ամենափրկիչ անու-

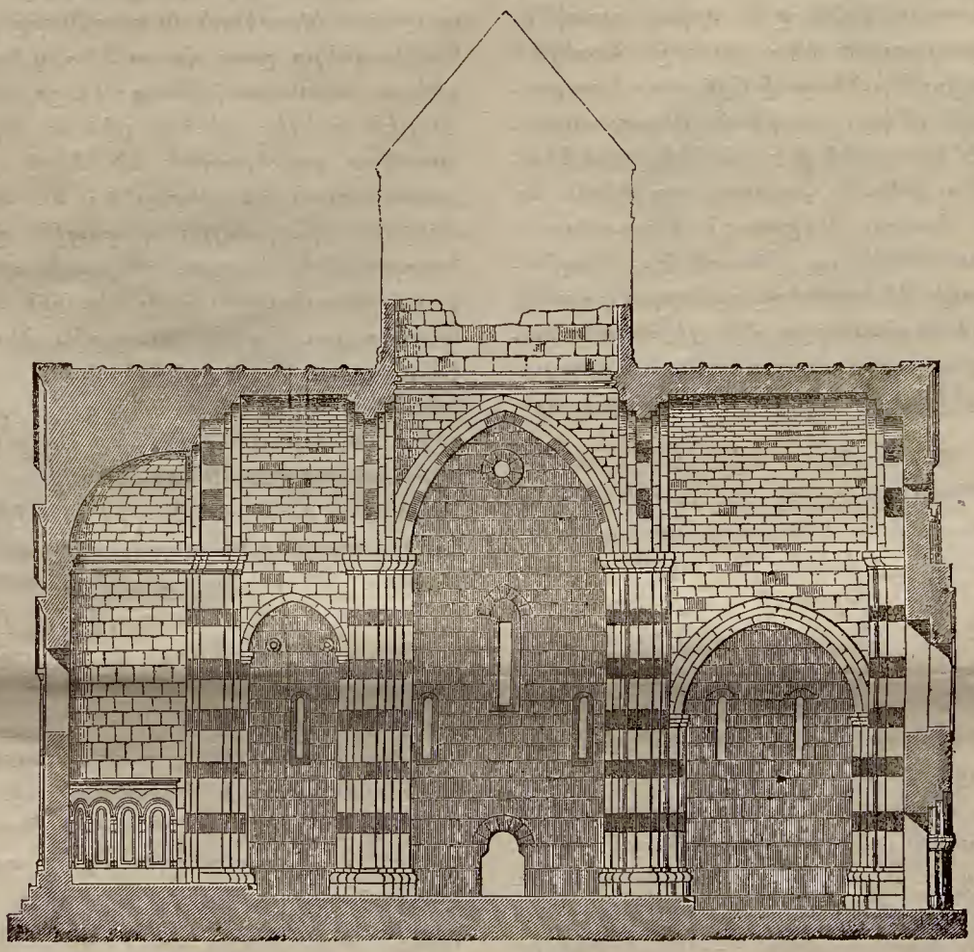

ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ Եկեղեցին Անւոյ.

նով, որ Գրիգոր Մագիստրոսի հօրեղբօր Ապղղարիպ մարզպանին շինածն է 1036 թուականին։ Սորա ճարտարապետութիւնը իւր հին ու գեղեցիկ ձեւովը՝ սքանչելի օրինակ մի է մինչեւ մեր օրերը, որ մարդուս աչքը կզմայլի. բոլոր շինուածքը, ինչպէս նաեւ գեղեցկաձեւ գմբէթը (որ մինչեւ ցայժմ ամբողջ կեցած է) մեծամեծ ու սրբատաշ քարերով շինուած է։ Դրսի կողմէն կանգուն մի վերէն տաներկու լայն կամարաձեւ կողմ կբաժանուի, եւ իւրաքանչիւր անկիւնին եզերքը քարէ սիւնակներ կան՝ շինողաց յիշատակին արձանագրութիւններովը։ Երկու դուռն ունի արեւմտեան ու հարաւային կողմերը. իսկ եկեղեցւոյն մէջ ութ կիսաբոլոր ձեւացած է. նոյնպէս ամէն մէկ անկիւնին մէջ մէկ մէկ սիւներ կան մինչեւ եկեղեցւոյն ձեղունը ձգուած, եւ այն սիւներուն վերայ բարձրագագաթ գմբէթը շինուած է տասներկու պատուհաններով, որոց իւրաքանչիւրին միջոցը զարդարուած է սրբոց գեղանկար պատկերներով։ Երկու նեղ ու երկայն պատուհաններ եւս ունի պատերուն լայնութեան մէջ շինուած, այնպէս՝ որ բոլորակին ձեւը չէ աւերուած։

Այս եկեղեցին շատ լաւ կատարագրէ Պ. Մուրավեօվ. «Առանձին բարձրաւանդակի մի «վերայ — կասէ — բոլորաձեւ եկեղեցի մի տե-

«սայ գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ շի-
«նուած, որ իւր ամէն մէկ կարգին տասներ-
«կու կամարակապներովը Երուսաղեմի մէջ ե-
«ղած Օմարի մզկիթը միտքս կբերէր. սորա
«մէջ դեռ նկարներու մնացորդները կերե-
«ւին։ Խորանին եղած տեղը Քրիստոսի Տեառն
«մերոյ պատկերը կտեսնուի՝ չորս կողմը հը-
«րեշտակապետներով, միւս խորշերուն մէջ
«չորս աւետարանիչները եւ սրբոց պատկեր-
«ներ փորագրուած են, բոլորը հայերէն
«արձանագրութիւններով։ Այն արձանագրու-
«թիւններէն մէկը, որ դրան վերայ փորա-
«գրուած է՝ կցուցանէ թէ այն եկեղեցին Պետ-
«րոս Կաթուղիկոսի հայրապետութեան եւ
«Դագկայ Թոռան Սմբատայ Թագաւորու-
«թեան ժամանակները շինուած է»։ Թէպէտ
եւ Պ. Մուրալեովի կարծիքը ճշմարիտ է, բայց
աւելորդ չեմք համարիր հին յիշատակարա-
նէ առնուլ այն արձանագրութեան ճիշդ բո-
վանդակութիւնը եւ դնել այս տեղ, որ է այս.

«Ցամս Աստուածապատիւ եւ հոգեւոր
«Տեառն Պետրոսի Հայոց Կաթուղիկոսի, եւ
«Թագաւորութեան Սմբատայ որդւոյ Դագ-
«կայ Շահանշահի ի ՆՁԵ թուականիս (1036)
«ես Ապլղարիպ մարզպան որդի Գրիգորայ
«իշխանի եւ Թոռն Ապուղամրի եւ եղբայր
«Վահրամայ եւ Վասակայ շինեցի զսուրբ
«Փրկիչս ի մայրաքաղաքիս յԱնի, շատ ջա-
«նիւ եւ մեծաժախ գանձիւ, եւ դնեցի ի հա-
«լալ ընչից իմոց կուղպականի Գ, եւ ձի-
«թահանք եւ այգի եւ հողեար, եւ եռու
«սուրբ Փրկչիս, եւ զարդարեցի ոսկւով եւ
«արծաթով եւ ակամբք պատուականօք, եւ
«եռու աւետարան եւ ծանական, եւ նորոգեցի
«հին եւ նոր կտակարանօք»։ — Սուրբ Փրկչիս
եռեւէն, ըստ վկայութեան վերոյիշեալ ճա-
նապարհորդի՝ ահագին բարձրութեամբ պա-
րիսպներ կան կարմիր քարերով շինուած՝
որոց ինչ եղածը յայտնի չէ մեզի։

Այս Փրկիչ եկեղեցւոյն ձեւովը շինուած՝
Միջնաբերդէն մօտիկ՝ քաղաքին արեւմտեան
կողմին վերայ ուղղանկիւնի փոքրագոյն եկե-
ղեցի մի եւս կայ՝ յատակը 28 քառակուսի ոտ-
նաչափ մեծութեամբ, եւ գմբեթին վերայ 14
պատուհաններ ունի, ներսէն պարզ, եւ դրսէն
զարդարուն կերպով շինուած։ Թերեւս
այս եկեղեցւոյն համար լինի Պ. Մուրալեովին
ասածը թէ «Բագրատունեաց պալատէն ի՛նչայ
«դէպի փոքրիկ եկեղեցի մի, որոյ պատու-
«հանները բազմարուեստ քանդակներով շըր-
«ջանակներ ունէին, իսկ սիւները կարմիր
«ու սեւ քարերով շինուած էին»։

Այն եկեղեցիէն փոքր ինչ վեր, այսինքն
քաղաքին հարաւային-արեւմտեան ծայրը՝
Մաղկոցաձորին ու Ախուրեան գետին մէջ տե-
ղը կտեսնուի Միջնաբերդը՝ բարձր քարափի
վերայ մեծ ու փոքր աշտարակներով շինուած,
ուր Բագրատունի թագաւորաց փառաւոր
պալատին կիսակործան սրահները կգտնուին։
Պարիսպները շատ հաստ են, դիրքը դեղե-
ցիկ ու ահաւորահայեաց, եւ շրջապատը 150
քայլէն աւելի։ Հիւսիսային ու արեւմտեան
պատերը բարձրացած են ձորի յատակէն՝
քարաժայռի մի վերայէն, եւ առաջնոյն՝
այսինքն հիւսիսային պարսպին վերայ զի-
նուորանման մարդու անգլուխ պատկեր մի
կայ քանդակուած, որոյ ձեռքին մէջ, ինչ-
պէս որ կաւանդեն, քաղաքին ձեւը բռնած
է, իբր թէ Անւոյ անիշխանութեան ժամա-
նակին՝ իւր իշխանաց անհոգութիւնը ցուցը-
նելու համար շինուած։ — Ոմանք կասեն թէ
այս պատկերին հեղինակը Վեստ Սարգիսն
եղած է. վասն զի Դագիկ վերջին թագա-
ւորին Կոստանդնուպօլսոյ մէջ գաւառանու-
թեամբ բանտարկուելէն յետոյ, Վեստ Սար-
գիս կամենալով թագաւորին տեղն անցնիլ,
ուրիշ բոլոր հնարներէն վերջը այն պատկե-
րին փորագրելը մտածել է, որ ժողովրդոց
հասկացընէ թէ Անւոյ զինուորները անգլուխ՝
այսինքն առանց թագաւորի մնացել են, ու
ինքը պատրաստ է ժողովուրդը կառավարե-
լու, միայն թէ ընդհանուր կամեցողութեան
կսպասէ։ — Զարմանալին այս է որ Անի գը-
նացող ճանապարհորդաց շատերը՝ այս ան-
գլուխ զինուորին վերայ յիշատակութիւն
չեն արած, եւ միայն Պ. Աբբոթ՝ որ 1837-ին
Անի գնաց, իւր «Յիշատակք ուղեւորութեան
ի Հայս» վերնագրով յօդուածին մէջ, որ տը-
պուած է 1842 ին Փարիզու Աշխարհագրա-
կան Ընկերութեան Օրագրին ԺԲ մասին մէջ,
«Ձեռքը գնտաձեւ բան մի բռնած մարդոյ
պատկեր մի տեսայ» կասէ, եւ այս անորոշ
տեղեկութեամբ խօսքը կվերջացնէ։

Պալատին դուռը արեւելեան կողմէն է՝
արաբացի ոճով՝ սեւ ու դեղին քարերէ շի-
նուած. սորա վերայ եւս մեծ պատուհան մի
կայ բազմարուեստ քանդակներով ու վայե-
լուչ խաչարձաններով, ինչպէս նաեւ շատ
տեղ քաղաքին մէջ։ Իսկ պալատին վարը մե-
ծագործ ներքնատուն մի կայ, այնքան մեծ՝
որ շատերը կարծիք կանեն թէ բովանդակ

քաղաքին ներքնափորն է։ Պ. Մուրավեօվ զարմանալով այն Միջնաբերդին դիրքին վերայ, այսպէս կասէ. «Երբ Անւոյ մզկիթէն դէպի «Միջնաբերդը դիմեցի, եւ տեսայ որ մէկ «կողմէն միայն կարելի էր այն տեղը եր«թալ, որ այն եւս երկու կողմէն աշտարակ«ներով պահպանուած էր, ապշած մնացի «նորա անմատչելի դրիցը վերայ. բայց աւե«լի եւս զարմացայ, երբ տեսայ որ Արփա«չայի պէս երկու կողմէն ապառաժներով «պատած գետ մի եւս Անւոյ պարիսպներուն «տակէն կանցնի։ — Այն գետն է Աղազան, որ «սարսափելի արագութեամբ վազելով՝ կու«գայ Արփաչային հետ կխառնուի Միջնաբեր-

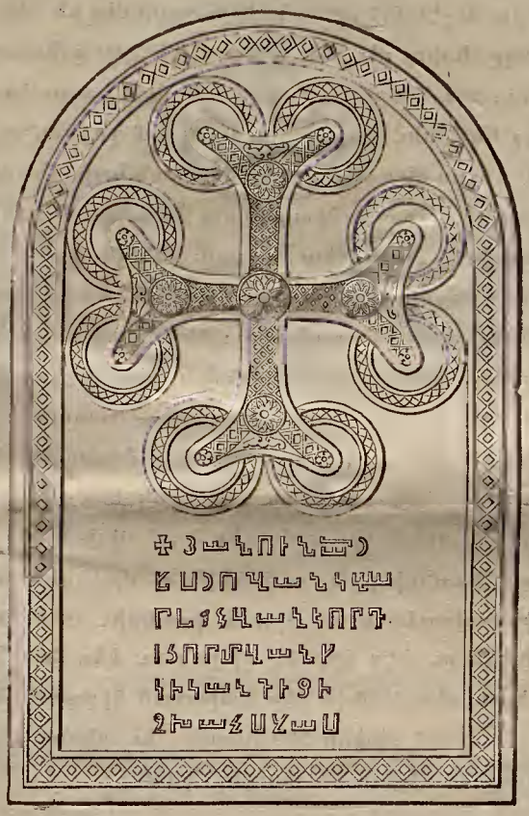

ԽԱՉԱՐՁԱՆՔ Անւոյ.

«դին մօտ, որ սեղացեալ ժայռերէ պատած «լինելով՝ անմատչելի է»։ Այս տեղ քանի մի խօսք ասելէն յետոյ կաւելցընէ նոյն ճանապարհորդը՝ թէ «Այն լեռնակը՝ որոյ վե«րայ Միջնաբերդն ու Բագրատունեաց եւ «Անւոյ էմիրներուն պալատները շինուած են «եղել, փլատակներով ծածկուած են, այն«պէս որ այժմ երեք կամարակապ միայն մը«նացել է. մէջտեղինը երկու կարգ է իրա«րու վերայ շինուած, իսկ զարդերը Փատ«լուն Բ-ին մզկիթին զարդերուն պէս են, «գուցէ երկուքն եւս նոյն ճարտարապետի «գործ»։

Այն տխրատեսիլ կամարակապներուն դադաթէն՝ Անին բոլոր շինուածքներովն ու դաշտերովը աչքիդ առաջեւը կպատկերանայ, մանաւանդ բարձրաշէն Մայր եկեղեցւոյն ձախակողմեան երեւոյթը, որ հանդիպահայեաց է պալատին։ «Այն տեղէն շատ «նայած ժամանակիդ — կասէ ճանապարհոր«դին մէկը — ուղես չուղես սարսուռ մի կընկ«նի բոլոր մարմնոյդ վերայ, երբ աչքերդ «դարձընես այն նեմասուեր կրճին վերայ, «ուստի Արփաչայը Աղազանին ջրերը կլանելէն «յետոյ՝ յաղթական կերպով կվազէ կերթայ»։

(Առարտեն յառաջիկայս.)

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐՔ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՈՅ ՎՐԷԺԽՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց մէջ եղած քաղաքական եւ ընկերական պատերազմը յիրաւի սոսկում կբերէ ամենայն մարդու վրայ, քանի որ կմտածէ թէ աշխարհիս ամենէն քաղաքակիրթ կարծուած մարդիկը ի՛նչ սարսափելի անգթութեամբ ու կատաղի վրէժխնդրութեամբ կվարուին իրարու հետ՝ երբոր խղճմտանքն ու մարդկութիւնը մէկդի կդնեն: Լրագիրները կըպատմեն թէ Հարաւային Ամերիկայի նահանգներուն զինուորները Հիւսիսային Ամերիկացւոց պատերազմի մէջ ընկած մեռելներուն փորերը կպատռտեն ու կպարպեն, եւ քթերն ու ականջները կըկտրտեն գարշելի բարբարոսութեամբ: Այն բաւական չէ. մեռելներուն գանկերը, այսինքն գըլխու ոսկորները, իրենց երկիրը կդրկեն որ անոնցմէ թասեր՝ գաւաթներ շինուին՝ ջուր ու գինի խմելու. ամէն ազնուական համարուած տիկնայք պարտք կճանչնան իրենց՝ այնպիսի գաւաթ մը ունենալ իրենց զարդարանքի սեղանին վրայ: Թշնամեաց մեռելներուն ուրիշ ոսկորներէն ալ զանազան զարդեր ու խաղալիկներ կշինեն, որով կզարդարուին անոնք որ գանկ մը ձեռք ձրգել չեն կրնար: — Երանի՜ թէ ճշմարիտ չլինէին այսպիսի լուրերը, որ մեծ նախատինք կբերեն Ամերիկայի լուսաւորեալ կարծուած ժողովրդոց թէ՝ հաւատքին, թէ բարքին, թէ քաղաքականութեանը եւ թէ մարդկութեանը:

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՆԱՄԱԿԱՏԱՆՑ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Օտեսսայի լրագրին 134 թուոյն մէջ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան Եւրոպայի արեւմտեան կողմերուն եւ Ռուսաստանի նամակատանց կարգադրութեանցը վրայ: Այն յօդուածէն քաղելով դնեմք առ այժմ այս տեղ քանի մը բան հիլերուն վրայ, խոստանալով որ ամբողջն եւս հրատարակեմք մեր յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ:

Նամակաց հիլերը (*) ասկից 20 տարի առաջ հնարուեցան, եւ մինչեւ ցայժմ 1000 տեսակէն աւելի հիլ կհամրուի աշխարհիս ամէն կողմերը: Սոցա մէջէն 627 տեսակը Եւրոպայի մէջ են, 40 տեսակը Ասիոյ մէջ, 45-ը Ափրիկէի, 90-ը Աւստրալիոյ, 298 Ամերիկայի մէջ: Միայն թէ այս թուոյն մէջ են նաեւ այն հիլերն որ այժմ գործածութենէ դուրս են: Հիլերը հնարուեցան նախ Անգղիա, 7 տարի ետքը Պելճիա, յետոյ Գաղղիա, Սպանիա, Իտալիա, Հոլանտիա, եւ այլն, մինչեւ որ 1858-ին մտան Ռուսիա, 1861-ին Յունաստան, եւ վերջապէս Մոլտովալաքիա այս տարի: Տեղ տեղ հիլերը մանր ստրկի տեղ կանցնին՝ մանաւանդ մէկ տեղէն մէկալը յուղարկելու համար: — Գաղղիոյ մէջ 1849-ին 21 միլիոնէն աւելի հիլ ծախուեր է, 4 միլիոն ու կէս ֆրանքի գին. իսկ 1853-ին 31 միլիոնէն աւելի հիլ ծախուեր է, 7 միլիոն 200 հազար ֆրանքի բան: — 1854-ին 83 միլիոնէն աւելի հիլ ծախուեր է՝ 17 միլիոն ֆրանքի. 1855-ին 148 միլիոն ու կէս հիլ՝ 28 միլիոն ու կէս ֆրանքի: Վերջապէս 1860-ին մէջ ծախուած հիլերուն թիւը եղեր է 253 միլիոն 300 հազար, եւ անոնց բերած փողը 44 միլիոն 576 հազար ֆրանք:

(*) Անգղիոյ նամակատանց կարգադրութիւններուն զբաղեալ նորոգիչն եղաւ իւր խելացի առաջարկութիւններովը՝ *Պ. Ռոուլանտ Հիլ*, որ գրեթէ 30 տարի կայ որ այս տեսակ բարեկարգութեան հեղինակ եւ առաջ տանողն է ուստի եւ Անգղիոյ նամակատանց գլխաւոր վերատեսուչ ընտրուած է: — Ասոր համար մեք իրաւացի համարեցանք *հիլ* անունը տալ նամակի վրայ կցուած նշաններուն, քան թէ ուրիշ պարզ կամ բարդ բառ մը հնարել, եւ կամ *մարքա* բառը գործածել՝ ինչպէս որ կընեն ոմանք:

ՀՐԱՄԱՆԱՒ ԳՐԱՖՆՆՈՒԹԵԱՆ. ի Թէոդոսիա, ի21 Նոյեմբերի 1862.

ի Տպարանի Խալիպեան Ռուսումնարանի ազգիս Հայոց.

ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱՒՆԻ, 1855—1862: Չորս տարուանը (1856—1859) սակաւագիւտ, իսկ երեք տարուանը, այսինքն 1860, 1861 եւ 1862 հայերէն մասանցը համար, իւրաքանչիւրին գինն է . . . . . 6 —

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆՑԻՑ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ . . . . . — 25

ՅԱՆԴԱՐԱՆ, կամ ԲԱՌԳԻՐՔ ՅԱՆԴԱՅ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ 1 50

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ իվերադարձ երից Վարդապետաց . . . . . 1 —

ՆԱԽԱԿՐԹԱՆՔ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ, յեսթնեակս քառասուն . . . . . — 60

ՈՒՂԵՐՁ Ա.Ռ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ, ոտանաւոր . . . . . — 20

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ Ս. ԳՐՈՅ, պատկերազարդ, ընդարձակ . . . . . 3 —

ՊԱՐՏՔ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔ, Գերապ. Սարգիս Վ. Թէոդորեան . . . . . — 50

ՊՕՂ ԵՒ ՎԻՐԳԻՆԷ, պատկերազարդ, փառաւոր 2 50

— ՆՈՅՆ, Գաղղիարէն եւ Հայերէն 2 50

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ . . . . . — 25

ՎԱՐՔ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, չորս Աւետարանչաց խօսքերովը, պատկերազարդ . . . . . 4 —

— ՆՈՅՆ, Հայերէն եւ Գաղղիարէն 4 50

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԵՐԻՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ, Երկրորդ տպագրութիւն . . . . . 1 —

ՏԵԼԵՄԱՔ, Գաղղիարէն եւ Հայերէն . . . . . 1 —

— ՆՈՅՆ, Հայերէն, պատկերազարդ տպագրութիւն . . . . . 4 —

ՏՐՈՁ գաղղիացի փիլիսոփայիւ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ յաղագս ճշմարտութեան Քրիստոնէական հաւատոց . . . . . — 75

— ՆՈՅՆ փիլիսոփայիւ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՔ . . . . . — 75

ՔԱՂԱՒԱԾ ՍԱՀՄԱՆԱՅ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ . . . . . — 25

ՕՐԱՑՈՅՑ 1862 ամի, հանդերձ ազգային վիճակագրական տեղեկութեամբք . . . . . — 25

ՕՐԷՆՔ ՎԱՅԵԼՈՒՉ ԿԵՆՑԱՂԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ . . . . . — 50

☞ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ. Գրասենեակը ուղղակի յարաբերութիւն ունենալով՝ բաց ի ազգային գրավաճառներէն՝ նաեւ Գաղղիոյ, Անգղիոյ Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ գրավաճառաց հետ, յանձն կառնու բերել տալ ուրիշ որ եւ իցէ գիրք, շուտով ու աժան գնով:

Վերի ցանկին գրքերէն գնել ուզողը կրնայ ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱՒՆԻՈՅՍ իւրաքանչիւր քաղաքի Գործակալներէն խնդրել, եւ կամ ուղղակի գրել

Ի Գրասենեակ Խալիպեան Ուսումնարանին Հայոց

ԻԹԷՈԴՈՍԻԱ.

Въ Книжный Магазинъ Армянскаго Халибовскаго Училища,

ВЪ ѲЕОДОСІИ.

☞ Խնդրուած գրքերուն ճանապարհի ծախքը գնողին վրան է:

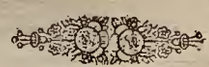

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

1. Ընտրութիւն աշխարհաբար լեզուի 265

2. Առակ. — Ճանճ 268

3. Տեղագրութիւն Անի քաղաքին, որ է Բագրատունեաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը , ... 269

4. Մանրալուրք. — ա) Ամերիկացւոց վրէժխնդրութիւնը. բ) Եւրոպայի նամակատանց գործողութիւնները . . . 276

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒՆԻՈՅ ԵՒ ԾԻԱԾԱՆԻ.

ԱԳՈՒԼԻՍ ՎԵՐԻՆ, Միրզա Յովսէփ Աւագ-Տէր-Պետրոսեան.
— ՍՏՈՐԻՆ, Պ. Պօղոս Աղամալեանց.
ԱԺՏԷՐԽԱՆ, Պ. Յովհաննէս Մկրտչեան Սայեադնովեանց.
ԳԱՆՁԱԿ ԵՒ ՇՈՒՇԻ, Պ. Ներսէս Տէր-Ներսիսեանց.
ԳՐԻԳՈՐՈՒՊՕԼԻՍ, Տ. Կարապետ Քահ. Մերճանեան.
ԵԱՇ ՄՈԼՏԱՒԻՈՅ, Սէրտար Սողոմոն Դրանխոլեանց.
ԵՐԵՒԱՆ, Պ. Գրիգոր Տէր-Անտոնեանց.
ՋՄԻՒՌՆԻԱ, Պ. Ղուկաս Պալդազարեան.
ԽԱՐԱՍՈՒ, Պ. Յովակիմ Սելիմեան.
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ, Պ. Թադէոս Պէկեան.
ՂԶԼԱՐ, Պ. Մովսէս Իսահակեանց.
ՄԵԼԻԹՈՓՈԼ, Պ. Մկրտիչ Գէշգտակեան.
ՄՈՍԿՈՒԱ, Տ. Ցարութիւն Աւագ Քահ. Կէօքչէեանց.
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ, Պ. Յովհան Զուլպառեան.
ՆՈՒԽԻ, Պ. Մկրտիչ Զարգարեանց.
ՍԹԱՒՐՈՓՈԼ, Պ. Գէորգ Կարապետեանց.
ՍԻՄՖԵՐՈՓՈԼ, Տ. Յակոբ Աւագ Քահ. Սուրենեանց.
ՎԱՆ, Պ. Մկրտիչ Տէր Ատովեանց.
ՏՐԱՊԻԶՈՆ, Պ. Խաչատուր Էլմասեան.
ՏՓԽԻՍ, Պ. Պօղոս Աւալեանց.
ՔԻՇՆԵՒ, Տ. Ստեփան Քահ. Ամասեանց.
ՕՏԵՍՍԱ, Տ. Յովհաննէս Քահ. Թաթոսիզեանց.
ՕՐՊԱՋԱՐ, Տ. Յովհաննէս Քահ. Մանտրաճեան.

ԳԻՆԸ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Տարեկան գին ընկերագրութեան հայերեն մասինն..... ռուպլի արծաթի 6.
Տարեկան գին ռուսերեն մասինն ..... » » 4.
Տարեկան գին հայերեն եւ ռուսերեն մասինն ..... » » 8.